

Қаҳрамон Ражабов,
Шодмон Ҳайитов

Усмон Ҳўжа

13

ҚАҲРАМОН РАЖАБОВ,
ШОДМОН ҲАЙИТОВ

Усмон Хўжа

(рисола)

ТОШКЕНТ
«ABU MATBUOT-KONSALT»
2011

УДК 94(575)(092) Усмон Хўжа
ББК 63.3(5Ў)6
P17

Лойиха муаллифи:
тарих фанлари доктори Қ.К. Ражабов

Такризчи:
тарих фанлари доктори, профессор СИ. Ипоятов

Сўзбоши

Мустақилликнинг дастлабки 20 йили давомида Туркистон озодлиги учун курашган ҳамда ўзбек халқининг мустақиллиги ва эркин яшаши учун ўз жонларини фидо қилган юртошларимиз тўғрисида кўплаб асарлар яратилди. XX асрнинг дастлабки чорагида Туркистон минтақасида рўй берган мураккаб сиёсий жараёнлар, ҳарбий ҳаракатлар ва тарихий воқеалар силсиласида миллат озодлиги учун кураш майдонига кириб, сўнгра муҳожирликка жўнаб кетишга мажбур бўлган ўзбек халқининг юз минглаб фарзандлари бор. Мустақиллик учун курашган ана шундай юрт фидойилари ўртасида Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг таниқли намояндаси, миллий озодлик ҳаракатининг мафкурачиларидан бири Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пулатхўжаев) муҳим ўрин эгаллайди.

Айнан XX асрда миллийлик жаҳон тараққиётида ҳар қачонгидан кўра ҳам муҳим аҳамият ва салмоқ касб этди. Таниқли давлат арбоби Усмон Хўжа XX аср 30-йилларидаёқ келгусида жаҳон тараққиётининг ривожланиши мустамлакачилик асорати остида турган миллатларнинг мустақил давлат тузиши ва миллий масала қаидай ҳал қилинишига боғлиқ, деб фараз қилганида янглишмаган эди. Усмон Хўжанинг бу фикрлари XX асрдаги тарихий жараёнларда ўзининг тўла тасдиғини топди.

Ўзбекистон Республикаси 1991 йил 31 августда мустақилликка эришгач, ўзбек халқининг Усмон Хўжага ўхшаган фидойи ўғлонлари ҳақида уларнинг ўз юртида эркин фикр юритиш ва сўз айгиш имконияти тугилди. Биз ана шу имкониятдан фойдаланиб, ўзбек китобхонлари ва бугунги баркамол авлодга Усмон Хўжа ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш ва ёзишга журъат этдик. Мазкур тарихий рисолада сўз Усмон Хўжа фаолияти ҳақида боради.

Ражабов, Қаҳрамон.

Усмон Хўжа (рисола) / Қ.К. Ражабов, Ш. Хайитов; лойиха муаллифи Қ.К. Ражабов.-Т.: «АВ11 МАТВГОТ-КОЫЗАБТ» нашриёти, 2011. - 36 б. - (Тарих ва тақдир).

И. Хайитов, Шодмон.

XX аср тарих зарварақларида инсоният тараққиётига дахлдор буюк кашфиётлари, оламшумул воқеа ва ходисалари, мураккаб тақдирли ажойиб сиймолари билан муҳрланди. Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пулатхўжаев) ҳам Туркистон халқларининг миллий озодлиги, эрки ва мустақиллиги учун курашган ана шундай ёркин шахслардан бири эди.

Ушбу тарихий рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УДК 94(575)(092) Усмон Хўжа
ББК 63.3(5Ў)6

—,—————=—Ц

Беғубор болалик ва ёшликдаги жўтқин йиллар

Бухоро амирлиги ўзининг қорақўл териси, ипак махсулотлари, ширин-шакар мевалари ва доривор ўсимликлари билан дунёга машхур бир юрт эдиким, бу чет эл ишбилармонларини ҳам ўзига мафтун қиларди. Буюк Ипак йўлининг қадим қарвон йўллари кесишган бу табаррук заминда аҳоли орасидан йирик тадбиркорлар, савдогарлар етишиб чмққан бўлиб, улар нафақат Россиянинг Москва, Новгород, Рязань, Макарьевск бозорлари, балки олис Европанинг Лион, Париж (Франция), Берлин, Лейпциг (Германия), Лондон (Англия) каби машхур шаҳарларидаги савдо ярмаркаларида ҳам фаол иштирок этишарди. Дунёда олтин кўприк номи билан шуҳрат қозонган Истанбул (Туркия), Африкани Европа қитъаси билан боғловчи Александрия (Миср), ислом дунёсининг муқаддас шаҳарлари бўлмиш Макка ва Мадинада Бухоро савдогарларининг шахсий савдо дўконлари бор эди.

Бухоролик йирик сармоядор савдогарлар орасида XIX асрда Мурод Ашурбой қарвонбоши, Қароматуллох Хўжа савдогар, Пўлатбой қарвонбоши сингари шахслар алоҳида мавқе ва мартабага эга эдилар. Савдо-сотик соҳасида тажрибага эга кишилар ўз фарзандларини ҳам имкон қадар ушбу соҳа сирларидан воқиф қилиб, ўз гижорат ишларини давом эттиришда муносиб ворислар бўлиб етишишларини орзу қилишарди. Мана шундай йирик савдогарлардан бири, Бухоро ички ва ташқи савдоси муносабатларида бошлиқ бўлган, алоҳида мартаба соҳиби Қароматуллох Хўжа хонадонидида ўғил фарзанд - Пўлат Хўжа дунёга келади.

Пўлат Хўжа камолга етганидан сўнг ота касби - тижорат иши билан машғул бўлди ва қиска вақт ичида йирик сармоядорга айланди. У савдо-сотик ишларини ривожлантириш, харидоргир моллар сотиб олиш ёки ўз товарларини сотиб даромад қилиш мақсадида Фарғона водийсидаги Андижон, Марғилон, Қува, Хўжанд, Ўш каби шаҳарларга ҳам вақти-вақти билан сафарлар қилиб турган. Ўш (ҳозирги Қирғизистон Республикаси худудидаги шаҳар)да ўзининг хусусий дўконларига эга бўлган

Пўлат Хўжа Қароматуллох ўғли бу ерда мусулмончилик удумларини сақлаган ҳолда Фотима ойим исмли ўзбек аёлига уйланади. Пўлат Хўжа Фотима ойимдан 1878 йили фарзанд кўриб, унга Усмон Хўжа деб исм қўяди. Айрим манбаларда Усмон Хўжа Ўш шаҳрида, баъзиларида эса Бухоро шаҳрида туғилганлиги таъкидланади.

Усмон Хўжанинг бобоси Қароматуллох Хўжадан Қосимхўжа ва Пўлатхўжа туғилган эди. Усмон Хўжа иккинчи фарзанд Пўлатхўжадан туғилган бўлиб, унинг Отаулла Хўжа номли укаси ҳам бўлган. Таниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаев (1896-1938) Усмон Хўжанинг амакиваччаси ҳисобланади. Усмон Хўжа бошланғич маълумотни ота юртида олади. Воқеалар гафсилотида бир қадар илгарилаб, хронологик кетма-кетлик тартиби бузилса-да, қайд қилиш лозимки, Усмон Хўжа ўз ҳаёти давомида турли хотинларидан тўрт фарзанд кўрган. Биринчи фарзанди Ҳодихўжа унинг Бухородаги хотинидан туғилган. Туркон Ўзгенчи исмли ўғли Фирдавс исмли хотинидан туғилган бўлса, Ўзой ва Темур Хўжа эса Туркияда, Ҳақима исмли хотинидан тушлган фарзандларидир.

XIX асрнинг охири - XX аср бошларида Бухорода ислохотчилик ҳаракати кучайиб, жадиличлик ғоялари ёйилётган бир давр эди. Жадиличликнинг ғоявий отаси Исмоилбек Гаспринский (1851-1914)нинг маърифатпарварлик қарашлари XIX асрнинг 80-йилларидаёқ илғор фикрли кишилар орасида тарқалганди. Бухоро зиёлилари «Таржимон» газетаси орқали 1883-1884 йиллардаёқ янги усул мактабларидан воқиф бўлишган.

1884 йилда «Таржимон» газетасининг 1000 нафар обуначисидан 200 таси Туркистондан эди. Бухорога Уралолди ва Волгабўйидан савдо-сотик ва хунармандчилик қилиш мақсадида кўчиб келган татарлардан бирининг фарзанди Н. Собитов XIX асрнинг 90-йилларидаёқ Бухорода биринчи жадилич мактабини очган. Бу жадилич мактаби татарлар томонидан очилгай бўлиб, мактаб ўқувчилари орасида маҳаллий халқларнинг вакиллари озчиликни ташкил қилган.

Тарихчи ва давлат арбоби Мирза Салимбек (1850-1930) ўзининг «Тарихи Салимий» асарида ёзишича, вардонзелик

Мулла Жўрабой XIX аср охирларида Истанбулда таҳсил олгач, Россияда ҳам бўлган. Мулла Жўрабой ҳам Бухорога қайтгач, 1900 йилда ўз туғилган қишлоғида, баъзи манбаларда келтирилишича эса Пўстиндўзон қишлоғида Бухоро амирлиги ҳудудидаги дастлабки жаҳид (янги усул) мактабини очади.

Туркияда султон Абдулҳамид II режимига қарши Ёш турклар ҳаракати авж олиб, уларнинг илғор фикрлари Бухорога етиб келган эди. Чунки Туркиянинг Истанбул, Кўния, Измир, Анқара каби бир қатор шаҳарларида бухоролик савдогарлар доимий савдо-сотик билан шуғулланишарди. Усмон Хўжанинг болалик ва ёшлик йиллари ана шундай жўшқин сиёсий, маданий жараёнлар кечган бир даврга тўғри келди. Унинг ёшлик йиллари Бухорода янгилик ва ўзгаришлар учун курашлар бўсағасидаги воқеалар тизими билан боғланиб кетди.

Туркия сафари

III Туркияда Ёш турклар ҳокимияти (1908) ўрнатилмасидан олдин ҳам бухоролик илғор фикрли бадавлат шахслар иқтидорли болаларни, ўз фарзандларини Туркияда ўқитиш чораларини кўришган. Архив ҳужжатларида ёзилишича: «Бухоронинг обрў-эътиборли руҳонийларидан бири Нурали Ҳасанов 6 йил олдин Ҳаж ибодатидан қайта туриб, Туркия султони билан учрашган, у фарзанди Ғиёс Ҳасановни олий маълумот олиши учун Истанбулда қолдирган. Ғ. Ҳасанов 1911 йилда Бухорога қайтиб келган ва «Бухорои шариф» газетасини чоп этиш фаолларидан биридир».

Истанбулда бухороликларнинг иккита – «Бухоро таъмили [таълими] маориф жамияти» ва «Фан ва илмларни тарғиб қилиш жамияти» иш олиб борган. Амирликдан бу мамлакатга доимий вакил қилиб Абдулҳамид Абдурраҳмон афанди юборилган эди.

Бундан ташқари, «Бухоро агентлари Мукаммалиддин Махсум Бурҳонов ва Музҳор Бурҳоновлар ҳомийлигида Бухоро амирлигидан 30 та ўқувчи Истанбулда ўқитилмоқда», – деб ёзилади яна бир тарихий ҳужжатда. Ҳақиқатан ҳам, Туркия

ўша пайтда уйғонаётган Шарк дунёси учун умид кўприги бўлганди.

Шунинг учун Бухорода бошлангич ва **Мадраса** таълимини олган Усмон Хўжа ўз **сафдошлари** билан бирга ушбу мамлакатга интилди. У 1908-1909 йиллар **оралигида дўсти** Ҳомид Хўжа (Ҳомидхўжа Мехрий) билан бирга Эрон орқалм Туркияга **сафар** қилади. Буидан кўзланган **мақсад** Ёш турклар фаолияти билан яқиндаи таишиш, Туркиядагм ўзгаришлардан вокиф бўлиш, у ерда замонавий илмлардан таҳсил олиш каби талайгина орзу-умиддарни рўёбга чиқариш эдм. Туркиялик ўзбек мухожири Аҳмад Найимнинг «Усмон Хўжа» мақоласида қайд қилинишича, Усмон Хўжа ва Ҳомидхўжа Мехрийнинг ушбу мамлакатга **сафари** Россиянинг Истанбулдаги элчисини ташвишга солган. У подшо Россияси императори Николай II га бу ҳақда хабар етказган.

Император Бухоро амира Абдулахадхондан (хукмронлик даври: 1885-1910) Усмон Хўжа ва Ҳомидхўжа Мехрий ҳақида маълумот сўрайди. Абдулахадхон: «*Улар ёш болалардир. Туркияга таҳсил олиш учун борганлар*», – деб жавоб қайтаради.

Бизнингча, бухоролик ёшларга Россия империяси хукмрон доиралари бу қадар қизиқиш билан қараши бежиз эмас эди. Биринчидан, Россия империяси бухороликларнинг хорижий мамлакатларга ўзига нисбатан душманлик кайфиятида бўлган Эрон орқали бориб келишлари учун йўл қўймасликка ҳаракат қиларди. Шунинг учун Истанбул, Мадина зиёрати ва Маккага Ҳаж ибодатига борувчиларни **Ба1уми**, Феодосия, Одесса, Севастополь шаҳарлари орқали юбориш чоралари кўрилганди.

Иккинчидан, турк тарихчиси Мехмет Саройнинг ёзишича, Туркия ҳукумати бу иккала дўстнинг Истанбулга қилган ташрифига расмий тус бериб, уларни шахсан ҳукумат ҳарбий нозири Анвар Пошо (1881-1922) кутиб олган ва ўзаро мулоқотда бўлган, деб маълумот бериши ҳам муҳимдир. Туркияда тўрт йил давомида (1908-1912) таълим олган Усмон Хўжа ва Ҳомидхўжа Мехрий бир олам умидлар билан Бухорога қайгдилар.

Улардан сўнг 1911-1912 йилларда «Бухоро таъмили маориф жамияти» ёрдамида бухоролик бир қатор ёшлар Туркия да таҳсил олдилар. Демак, Усмон Хўжа ХХ аср бошларида Туркияга илм олиш мақсадида биринчилардан бўлиб сафар қилган илғор фикрли ёшлардан эди. У Туркия сафари дан қайтган 1912 йилда яна 30 нафар бухоролик ёшлар Истанбулга таҳсил олиш учун юборилди. Хуллас, 1911-1913 йилларда Усмон Хўжанинг туғишган укаси Отаулла Хўжаев (1880-1937) ва Мазҳар Махсум, Бурхон Махсум, Абдурауф Фитрат, Муқимбеклар ҳам Туркияда ўқиб қайтдилар.

1912 йил бошларида Усмон Хўжа Бухорога қайтгач, жадин мактабларидан бирини қайта ташкил қилди. У «Тарбияи атфол» (1908 йилда тузилган) махфий ташкилотининг фаол аъзоларидан бири сифатида жадин мактабларини моддий жиҳатдан ҳам таъминлаб турган.

ХХ аср бошларига оид архив ҳужжатларида Усмон Хўжа фаолияти ёрйилган материаллар мавжуд. Россия империясининг Янги Бухоро (Когон)даги хуфияси Бельман томонидан йўлланган махфий мактуб (1912 йил 24 февраль)да курсатилишича, «Усмон Хўжа Истанбулдан кўлаб сиёсат рисолалар олиб келган. У туркчилик ва исломчилик гояларини тарғиб қилиш билан шугулланган, яширин сиёсий ташкилот ҳаётида фаол ҳаттишган».

Маориф фидойиси ва тарғиботчиси

Усмон Хўжа Истанбулдан қайтгач, «Тарбияи атфол» («Болалар тарбияси») ташкилоти фаолияти ҳамда «Бухорои шариф» ва «Турон» газеталарини ташкил этишдек хайрли ишлардан ҳам четда турмаган. Бундан ташқари, янги режа ва мақсадларни амалга ошириш ниятида у Бухоро амирлигининг Китоб, Шаҳрисабз, Карки бекликларида қизгин маърифатчилик тарғиботини бошлаб юборди. Айниқса, Карки беклиги Афғонистон ва Россия империяси билан савдо-сотик, маданий алоқаларда муҳим роль ўйнади. Амударёнинг ўрта қисмида жойлашган Карки шаҳрида 1910 йилдаёқ дастлабки жадин мактаби очилганди. Бу шаҳарда рус ҳарбий гарнизони жойлаштирилган бўлиб, Россия савдогарларига божсиз савдо-сотик қилиш ҳуқуқи

берилганди. Туркиядан қайтган ёшлар орасидаги маърифатпарварлик фаолиятида Усмон Хўжанинг етакчилик роли яққол ажралиб турган.

Файзулла Хўжаев кейинчалик ўзининг «Хотирамда» (1921 йил сентябрь) мақоласида куйидагича ёзган эди: «1912-1913 йилларда масала янгидан очилди. Фақат бу дафъа аввалгисидан кучли ва мушкул бир суратда эди. Ёпилган мактабларни янгидан очишга бир суръатда ишга киришдилар. Бошида Усмон Хўжа идорасида очилган ибтидоий мактаб бўлиб, 4-5 мактаб буюк-буюк кадамлар билан илгари боса берди. Фитрат ва Хомидхўжанинг тахсилдан қайтиб келиши ишга яна бир руҳ берди. Доно Усмон Хўжа билан биродар бўлиб, баъзи масалаларга ҳўшилан эсамда бу дафъаки кенг масала бутун жиддийли билан мени ихлос эттирди».

Усмон Хўжа ташкил этган жадин мактабларида таълим-тарбия жараёнлари бутунлай янги тартиблар асосида йўлга қўйилган эди. Болаларни ёшларига қараб синфларга бўлиш, бир кунда 4-5 соатдан ортиқ даре ўтмаслик, ҳар бир даредан сўнг 10 дақиқалик танаффус жорий қилиш, асосий эътиборни дунёвий фанларни ўқитишга қаратиш, асосан, биринчи босқичда ўқувчиларнинг саводини чиқариш, жума ва якшанба кунлари дам олишни жорий қилиш, 10 ойлик тахсилдан сўнг болаларга таътил бериш, ўқувчилардан вақти-вақти билан имтиҳон олиб туриш, болаларни ёруғ ва мумкин қадар шинам хоналарда ўқитиб, ўқитиш жараёнида кўргазмали қуроллар: глобус ва хариталардан фойдаланшл қоидаларига эътибор қаратилган. Тадқиқотчи Адей Клоденинг ёзишича, Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пўлатхўжаев) Туркиядан Бухорога ўз хисобидан ўқув қуроллари, глобус, хариталар, турк тилига таржима қилинган Европа адабиётларини олиб келган эди.

Таъкидлаш жоизки, 1917 йилга қадар, Бухорода Ёш бухороликлар фирқаси амирликни ағдарувчи сиёсий кучга айлангунича, Усмон Хўжа амирлик худудида рўй бераётган маданий-маърифий жараёнларнинг марказида турган.

Ватан тақдирини ўйлаб...

Биринчи жаҳон уруши йилларида, айниқса, 1916 йилдан бошлаб Бухоро амирлиги ва бутун Туркистон минтақаси тараққийпарварлар ҳаракатининг йўлбошчилари ҳамда етакчилари орасида Усмон Хўжанинг исми Махмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Абдурауф Фитратлар қаторида кўп тилга олинади.

Усмон Хўжа дунё сиёсатида рўй берган воқеаларни ҳам сергак кузатиб борган. У Туркиянинг Европа мамлакатлари асоратидан қутулиш учун олми борган курашларини маъқуллаган.

Маълумки, 1912-1914 йилларда Бухоро шаҳрида 7000 турк, 4000 афғон фуқароси истиқомат қилган. Биринчи ва иккинчи Болқон урушлари (1912 йил 9 октябрь - 1913 йил 30 май; 1913 йил 29 июнь - 10 август) даврида Туркистон аҳолиси Туркияга моддий ёрдам кўрсатган. Архив манбаларида 1912 йилда Туркистон аҳолиси Болқон урушида иштирок этган турклар учун 40 минг сўм маблағ тўплаб юборганлиги, бухоролик Абдураззоқ афанди ўз шахсий жамғармасидан 25 минг сўм ҳадя қилганлиги ҳақида маълумотлар келтирилади. Усмон Хўжа ҳам бундай хайрли ишлардан четда турмаган.

Бухорода жадидчилик ҳаракати маданий-маърифий фаолиятдаги токи Ёш бухороликлар фиркасига айланиб (1910 йил), ўз олдида сиёсий мақсадларни қўйгунига қадар бўлган босқичда Усмон Хўжа жаҳон қарвонидан ортда қолган Бухоро амирлигида юксак маърифатни жорий қилиш орқали тараққиётда ривожланган давлатлар даражасига эришиш орзу-умидида эди. Шунинг учун бир қатор сафдошлари билан биргаликда ўзининг бутун иқтисод ва куч-қувватини ушбу хайрли фаолиятга сарфбар этди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Бухорода жадидчилик ҳаракати ривожланиб, 1916 йилдан бошлаб Ёш бухороликлар ташкилоти ўз фаолиятини кучайтирди. Ташкилот фаоллари бўлган Усмон Хўжа, Абдурауф Фитрат, Мусо Саиджонов, Отаулла Хўжаев, Ҳомидхўжа Меҳрий, Садриддин Айний, Мунзим (Абдувоҳид Бурхонов), Файзулла Хўжаев «амирнинг кўзини очиш ва уни тараққийпарвар ислохотлар қилиш»га кўндириш билан боғлиқ ташвиқот ҳамда тарғибот ишларини олиб бордилар.

Биринчи жаҳон уруши Шарқ дунёсини асоратда тутиб турган йирик мусамлакачи давлатлар ўртасида бошлаingan ва уруш ҳаракатлари Туркистон минтақасидан узок ҳудудларда олиб борилаётган эди. Бироқ тараққийпарвар зиёлилар уруш даврида Шарқ мамлакатлари, жумладан, Бухоро амирлигининг ҳам Россия империяси асоратидан қутулиш соати келган эди, деб ҳисобладилар. Жумладан, Абдурауф Фитрат «*Билим-сиз ҳолган Шарҳ бу тўғри йўлни кўра олмади. Бу фурсатни ҳам ҳочирди. Шарҳ бирлашмади, айрилди. Жопуниё (Япония) инглизга ҳўшилди. Туркия олмонлар билан юрди, Эрон ва Афғонистон бетараф ҳолдилар... Хитой ва Туркистондаги муслмонларга келганда булар дунёда нима бўлуб турганини англаганлари ҳам йўк, эди*», - деб ёзганди.

Фитратнинг юқоридаги фикридан кўришиб турибдики, ўша даврда жаҳонда кечаётган жараёнларни теран ва тўғри баҳолай олган Ёш бухороликлар ички масалаларда ҳам катъий мақсадларга эга эдилар.

Кўп ўтмай, 1917 йилнинг феврилида Россия пойтахти Петроградда муҳим сиёсий жараёнлар рўй берди. 300 йилдан ортиқ ҳокимият тенасида турган романовлар сулоласи ҳукмронлигига чек қўйилиб, буржуа демократик инқилоби амалга ошди. Амирликнинг руслар истиқомат қиладиган ҳудудларида ҳокимият Россия - муваққат ҳукуматининг ижроия комитетлари қўлига ўтди. 1917 йилнинг 12 мартада Янги Бухоро (Когоп)да ижрокўм сайланди. Ёш бухороликлар ўз мақсадларини Россия муваққат ҳукумати орқали амалга опгариш ниятида Петроградга телеграмма орқали мурожаат этиб, амир Саид Олимхонни ислохот ўтказишга кўндиришни илтимос қиладилар. Жавоб бўлмагач, иккинчи телеграмма юборилади. Бу билан ҳам кифояланмай, Абдурауф Фитрат ва Усмон Хўжа Петроградга отландилар. Улар Оренбургга етиб борганларида Ёш бухороликлар билан амир ўртасидаги келишмовчиликларни ҳал этиш учун Россия пойтахтидан махсус комиссия йўлга чиққанлиги ҳақидаги хабарни оладилар ва орқага қайтадилар. Чунки бу даврда Усмон Хўжа Ёш бухороликлар партиясининг энг обрўли аъзоларидан бўлиб, 1917 йилда у уч марта Ёш бухороликлар партияси Марказий Комитета таркибига киритилган. 1917 йилнинг 15 мартада партия МКга

сайлов бўлиб, Мунзим (Абдувоҳид Бурҳонов) раис, Фитрат котиб, Усмон Хўжа хазиначи этиб сайландилар. МК аъзоларининг ярмидан кўпи ўз даврида «Тарбияи атфол» ташкилотидан чиққан эди. 1917 йилда жойларда Ёш бухороликларнинг 50 дан ортиқ бўлим ва ячейкалари мавжуд бўлиб, уларнинг фаолияти МК томонидан бошқариб турилди. Усмон Хўжага эса партия МКда энг масъулиятли вазифалардан бири (партия ғазнасини назорат қилиш) юкланган эди. Хуллас, 1917 йил апрелига қадар, яъни Бухоро амири Саид Олимхоннинг манифести эълон қилинган кунгача Усмон Хўжа ўз юртини ислохотлар йўли билан, барча табақаларнинг ҳамжиҳатлигида юксалтириш, уни жаҳон тараққиёти даражасига яқинлаштириш ниятида бўлган.

Истиқлол учун кураш йўлида

Бухоро амири Саид Олимхон 1917 йил 7 апрелда Россия муваққат ҳукуматининг вакиллари А.Я. Миллер, Н.А. Шульга ва маҳаллий жадидлар таъсирида ўз манифестини эълон қилди. Манифест 200 га яқин бухоролик эътиборли кишилар олдида тантанали равишда ўқиб эшиттирилди. Манифестни эълон қилиш маросимида А.Я. Миллер, Н.А. Шульга каби Муваққат ҳукумат вакиллари, жадидлар, шунингдек, Туркистон жадидларининг отаси Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919) ҳам иштирок этишди. Сўнгги йилларда яратилган тадқиқотларда мазкур манифест матни Миллер ва Шульга томонидан тайёрланиб, амирга ҳадя этилганлиги тўғрисидаги маълумотлар берилаяпти. Амир манифести, унинг мазмуни, ундан кейинги жадидлар митинги билан боғлиқ тафсилотларни бу ўринда четлаб ўтишни лозим топдик. Чунки ушбу муаммолар ҳақида тарихий тадқиқотларда кўплаб маълумотлар келтирилган.

1917 йилнинг 8 апрелида жадидларнинг «Яшасин ислохот!», «Яшасин амир!» шиорлари билан уюштирилган намоёниши ташкилотчиларидан бири Усмон Хўжа эди. Намоёниш жараёнидаги сиёсий воқеалар туфайли 30 нафар Ёш бухороликлар камокка олинди, улар ҳаёти хавф остида қолди.

Намоёнишчиларнинг ёшлардан иборат гуруҳини бошқарган Аҳмад Найим АҚШлик профессор Э. Оллворт билан ўзаро мулоқотида амир зиндонидан Усмон Хўжа, Отаулла Хўжа (Атоллахўжа; Отаулла Хўжаев) кабилар билан бирга обхонада ётганлигини айтган. Ҳатто усмонли турк тилини яхши билган Отаулла Хўжа унга туркча: «Хуш, Найимжон, бу ерда нега ёлғизсиз!» - деб хазиллашган.

Амир зиндонидан кутулган Усмон Хўжа 15 нафар шериклари билан Янги Бухоро (Когон)га келади ва у ердан жадидларнинг бир қисми Самарқандга, бошқа қисми Тошкентга жўнайди. Усмон Хўжа ва Абдурауф Фитрат ҳам Тошкентга мухожирликка кетишди. Аҳмад Найим эса икки турк зобити ҳамкорлигида амир айғоқчилари таъкибидан қочиб, Ашхобод - Машҳад - Техрон - Мосул - Дамғон - Табриз шаҳарлари орқали Истанбул (Туркия)га келди.

Усмон Хўжа Бухоро озодлиги масаласини бутун Туркистон халқлари озодлиги ва демократияси билан яхлит ҳолда тасаввур этарди. Шунинг учун у Туркистонда тараққийпарвар кучлар томонидан ўтказилган ҳеч бир жараёни назардан четда қолдирмасди. 1917 йил 8 сентябрда Тошкентда Туркистон мусулмонларининг қурултойи иш бошлади. Қурултой қатнашчиларини барча тараққийпарвар кишилар каторида Усмон Хўжа ҳам табриклади.

Туркистон ўлка Халқ Комиссарлар Совети раиси Ф.И. Колесовнинг Бухорога босқини (1918 йил март)дан сўнг, 1918 йил апрелда Усмон Хўжа Тошкентда Ёш бухороликларнинг сўл эсерлар гуруҳини тузган. У маълум муддат давомида сўл эсерлар партияси аъзоси бўлган. Ёш бухороликлар партияси Туркистон Марказий бюросининг аъзоси (1920 йил февраль).

Хуллас, 1918-1920 йилларда Усмон Хўжа Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида истиқомаг қилди ва инқилобий фаолият билан шуғулланди.

1920 йил сентябрда Бухорода амирлик тузуми ағдарилди. Ўша йилнинг 6-8 октябрида собиқ Бухоро амирининг ёзги қароргоҳи Ситораи Моҳи Хосада Бухоро меҳнаткашларининг биринчи қурултойи бўлиб, Бухоро Халқ Совет Республикаси эълон қилинди ва Файзулла Хўжаев бошчилигидаги ҳукумат

тузилди. Усмон Хўжа ушбу ҳукуматда молия нозири (1920-1921) лавозимида иш бошлади. «Бухоро ахбори» газетасининг 1920 йил 21 ноябрда чоп этилган сонидида молия нозири сифатида унинг буйруғи босилган.

Мазкур буйруқни асл ҳолича келтиришни лозим топдик:

«7920 йил, 12 октябрь, 3-сон

Буйруқ

Ушбу кундан эътиборан Бухоро ва Бухорога тобе барча вилоят ва туманлар аҳолисига молия назорати томонидан эълон қиламизки: ҳўлларингда бўлган муҳрсиз ва қолип ҳоғоз оҳчаларни тездан молия назорати комиссиясига келтириб топширсинлар ва ҳам шундан сўнг муҳрсиз ва қрлип қроғларни ҳеч қим олиш-беришга истеъмом қилиб олмасунлар.

Агар бу кун ва бу тарихдан сўнгра яна ҳар қайси олиш берувчи қасаба ва бозор халқи қолип ва муҳрсиз ҳоғоз оқчаларни олиш-беришга ҳўлласалар, олган ва берган ҳар икки тараф ҳаттиҳ жазо кўрадулар.

Молия нозири:

Усмон Хўжа»

Юқоридаги буйруқдан кўриниб турибдики, янги ҳукумат Бухоро Республикаси ҳудудида амал қилиб келаётган турли иулар ўрнига ягона пулни жорий қилиш ҳаракатида бўлган. Усмон Хўжа молия нозири сифатида ушбу вазифанинг бошида турганди. Усмон Хўжа БХСР ҳукуматида Давлат назорати нозири (1921), Бутун Бухоро Марказий Ижроия Қўмитасининг дастлабки раиси (1921 йил август - 1922 йил бошлари) лавозимларида ишлайди.

Усмон Хўжанинг ҳаёт йўли ва раҳбарлик фаолияти билан боғлиқ бир лавҳани келтирмоқчимиз. Озодлик учун кураш йўли-а кирган Туркия 1921 йил 16 мартда РСФСР билан, 1921 йил 13 октябрда Закавказье Федерацияси билан, 1922 йил 2 январда эса Украина ССР билан дипломатик шартномалар имзолаганди. *«Совет ҳукумати Туркияга олтин ҳисобида 10 млн. рублик ҳурол-аслаҳа, ўҳ-дори билан ёрдам берди»*, - дейилади совет даври адабиётларида. Аслида ўша пайтда фронтлар халқаси қуршовида қолган совет ҳукумати 1920-1921 йилларда Туркияга моддий ва ҳарбий ёрдам кўрсатиш имконига эга эмасди. Тур-

киянинг Москвадаги вакили Бекир Семибейнинг бу масаладаги илтимосига В. Ленин ва М. Калининлар салбий жавобларини айтиб улгуришганди ҳам.

Бу ёрдам Туркияга БХСР томонидан кўрсатилган. Бутун Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмон Хўжа БХСР маблағидан 100 млн. олтин сўмни Туркияга юбориш учун Москва банкига топширган. Бу ҳақда Туркиянинг тарихчи олими Меҳмет Сарой етарлича далиллар асосида маълумот беради.

Таникли турк тарихчиси Меҳмет Сарой ушбу ҳарбий ёрдам бериш масаласи БХСР Марказий Ижроия Қўмитаси Президиуми йигилишида муҳокама қилинганлиги, Бухоро Коммунистик партияси (БКП) раҳбари Нажиб Хусайнов Туркияга Бухоро Республикаси томонидан ёрдам берилишига қарши чиққанлигини ҳам қайд қилади.

Бироқ совет ҳукумати Шарқнинг икки мамлақати ўртасида воситачилик қилиш баҳонасида БХСР ҳукуматининг Туркияга моддий ёрданидан ўндан тўққиз қисмини ўз ҳисобига ўтказиб олади. Туркия халқининг мустақилликка эришувида, аёвсиз жанглarda қучли рақиб устидан ғалаба қозонишида бухоролик ватандошларимиздан Усмон Хўжа каби юртдошларимизнинг муносиб ҳиссаси борлиги биз учун ҳам фахр ва ифтихордир. Айни пайтда маблағларнинг ўзлаштирилиши кишини таажжуб ва ҳаяжонга соладиган воқеалардан бири сифатида ўтмишнинг доно сабоқларга тўла китобидан муносиб ўрин олган, десак адашмаган бўламиз.

Усмон Хўжа Бухоро Республикасида вақф ерларни ҳисобга олиш ва улардан фойдаланишни тартибга солиш, вайрона ҳолатга келган мамлақатни тиклаш, маданий-маърифий ўчоқлар очиш, меъморчилик обидаларини таъмирлаш, 50 минг кишилик қизил қўшинни Бухородан чиқариб юбориб, миллий армияга асос солиш, ҳар қандай воситачисиз мустақил халқаро ҳамкорликка қиргаиш, мамлақат чегараларини мустаҳкамлаш, ўзбек тилини давлат тили сифатида расмийлаштириб, ҳаётга татбиқ қилиш учун курашади. Бироқ 1921-1922 йилларда Москванинг Бухоро Республикаси ички ишларига аралашуви қучаяди. Бухоро миллий армияси РСФСР инқилобий ҳарбий кепгаши қўмондонлигига бўйсундирилади. Маълумки, 1921-1922 йил-

Орта қолган Ватан сарҳадлари...

Архив ҳужжатларида келтирилишича, Усмон Хўжа БХСРнинг фавқулодда вакили сифатида Шарқий Бухорода хизмат сафарида юрган даврида, яъни 1921

йил 9 декабрда ўз ёрдамчилари: ҳарбий ишлар нозири муовини Али Ризобек, Термиз гарнизони кўмондони Ҳасанбек ва Дониёлбек ёрдамида Душанбе гарнизонидаги қизил аскарларни қуролсизлантиришган. Бу пайтда Душанбе яқинидаги Иброҳимбек қўрбоши қароргоҳида турган туркиялик ҳарбий саркарда Анвар Пошо ўз ёрдамчилари Ҳожи Сомий (у кейинчалик Салим Пошо номи билан машҳур бўлган) ва Усмон Афандини бир гуруҳ аскарлари билан Усмон Хўжага кўмак бериш учун юборади. Бироқ Иброҳимбек билан тил топиша олмаган Усмон Хўжа Боботоғ томонга чекиниб, 1922 йилнинг январь ойи бошларида ўз ихтиёридаги миллий ҳарбий қисмлар билан биргаликда Бехбудий (ҳозирги Қарши)га келади. Бу ерда турганида у узил-кесил бир қарорга келиб, шўролар билан алоқани узган ва истикдолчилар томонига ўтган. У кейинчалик Кобулга келган.

Хуллас, тарихий адабиётларда 1922 йил бошларида Усмон Хўжа Бухоро Республикаси ҳукуматидаги масъул вазифани тарк этиб, Анвар Пошо томонига ўтиб кетганлиги қайд қилинади. Лекин унинг келажакдаги ниятларидан бири Афғонистон ҳудудига ўтиб, инглизлардан ҳарбий ёрдам олиш эвазига Бухоро миллий армиясини тузиш ва мустақилликни тиклаш бўлган. Уша йили қўшни Афғонистон давлатида мақсадига эришиш учун тинмай ҳаракатда бўлган Усмон Хўжага БХСР Нозирлар Шўроси раиси Файзулла Хўжаевнинг «Вазият ёмон, қайтиб ўтирманг!» - деган яширин хабари етказилади.

Шундай қилиб, Усмон Хўжа БХСР ҳукуматининг аксарият арбоблари (Файзулла Хўжаев, Абдулқодир Мухитдинов ва б.) сингари Бухоро Республикасини ўз миллий армияси, миллий ҳукумати бўлган мустақил республикага айлантормоқчи эди. У БХСРдан совет Россиясининг қизил аскарлари олиб кетилиши ҳамда Бухоронинг мустақиллиги учун изчил курашди. Усмон Хўжа 1922 йил бошларидан совет ҳокимияти билан алоқасини узиб, Кобулга келгач, Россияга қарши кураш олиб бориш учун БХСРнинг дав-

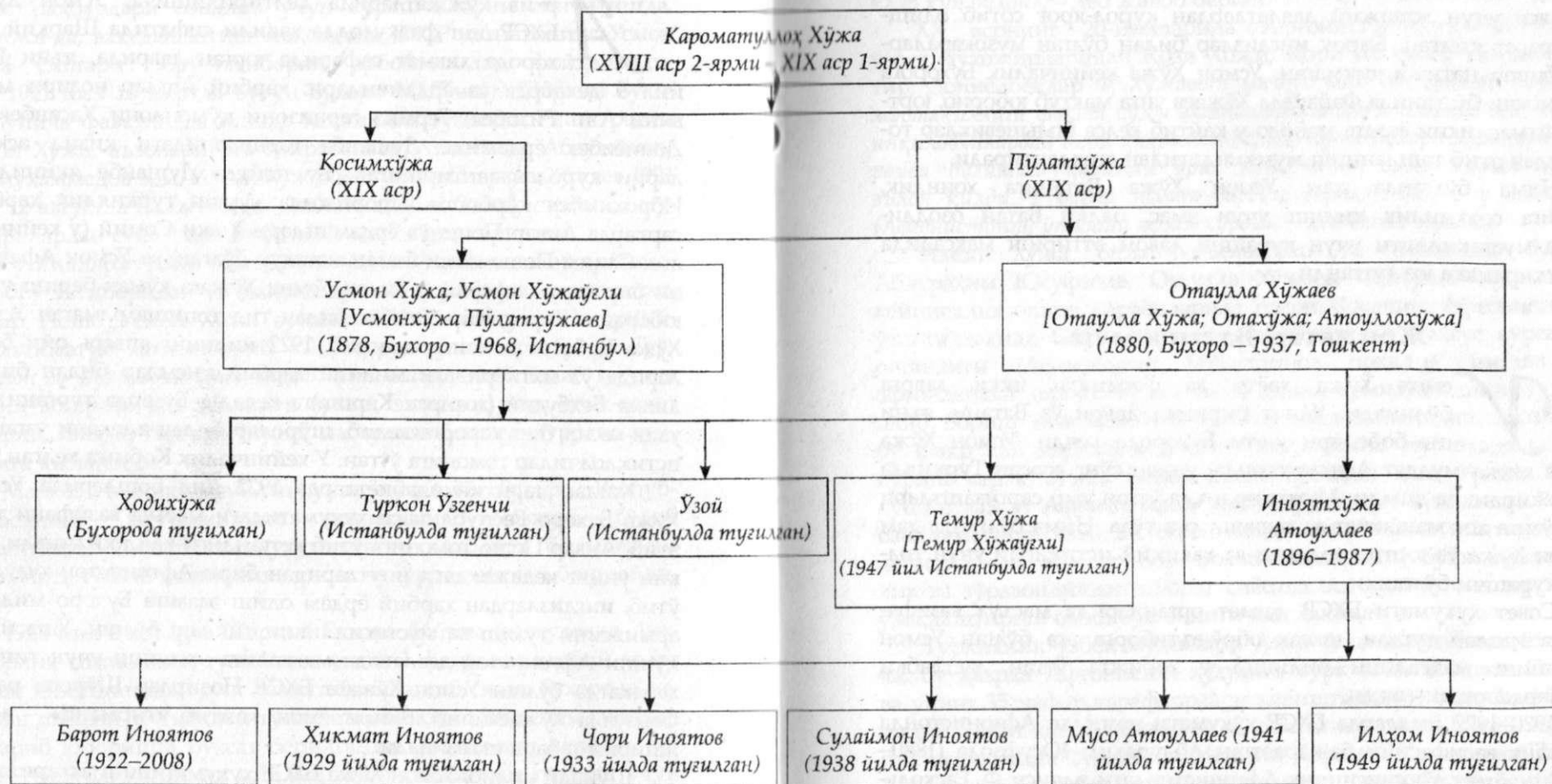
ларда Шарқий Бухорода истикдолчилик ҳаракати авж олганди. Совет раҳбарлари озодлик учун курашчиларни тинчатишда, оз бўлса-да, вақтдан ютиш мақсадида БХСР давлатининг Усмон Хўжа сингари обрў-эътиборли арбобларидан фойдаландилар. 1921 йил 10 мартда Бутун Бухоро МИКнинг Шарқий Бухоро бўйича фавқулодда ишлар вакиллиги тузилди. Унинг раиси Усмон Хўжа, аъзолари эса Мирзоанвар Азимов ва Абдулҳаким Қулмуҳаммедов эди. Усмон Хўжанинг укаси Отаулла Хўжаев 1921 йил 12 августда Балжувонда Давлатмандбек билан учрашиб, музокаралардан сўнг ўзаро шартнома имзолашга эришди.

Бу йилларда икки томон ҳам Усмон Хўжанинг халқ орасидаги обрў-эътиборидан ўз мақсадларини кўзлаб фойдаланишган. Анвар Пошо Усмон Хўжа орқали РСФСР консули Нагорнийга ультиматум хати юбориб: *«Тезроқ рус кўшинлари бутун Туркистон ва Бухородан олиб чиқиб кетилсин»*, - деб талаб қилган. Қизил аскарлар эса аҳолидан армия эҳтиёжи учун озиқ-овқат тўплаш, халқни тинчлантириш масъулиятини жумхураис зиммасига юклаганди.

Марказ тазйиқи кундан-кунга кучайиб, Бухоро Республикасининг мустақиллиги номигагина мавжуд бўлиб қолаётганди. Республика ҳукуматининг аъзолари большевизм қопқонига тушиб қолганликларини чуқурроқ англай бошлайдилар.

1922 йил 2 январда Шарқий Бухоро бўйича фавқулодда Диктаторлик комиссияси тузилгани ҳамда 1 февралда ҳарбий ҳолат эълон қилинганидан сўнг вазият ёмонлашиб, энди Бухорода ис-талган шахсни ҳеч қандай тўсиқсиз камокқа олиш, мамлакатдан чиқариб юборишга руҳсат берилганди. Таъкидлаш жоизки, Бухоро Республикасининг миллий мустақиллигини тиклаш учун ҳукумат билан истикдолчилар ўртасидаги иттифок зарурлигини англаб етган арбоблардан бири ҳам Усмон Хўжа эди.

УСМОН ХҲЖА ШАЖАРАСИ¹

¹Усмон Хўжанинг шажараси профессор Сулаймон Иноятов маълумотлари асосида тузилди – Муаллифлар изоҳи.

лаг бошлиғи сифатида 1922 йил 29 апрелда Афғонистон амири Омонуддахон билан шартнома имзолаган. У Бухоронинг миллий армияси учун хорижий давлатлардан қурол-яроғ сотиб олишга ҳаракат қилган. Бироқ инглизлар билан бўлган музокаралардан бирор натижа чиқмаган. Усмон Хўжа кейинчалик Бухорога қайтмоқчи бўлганида Файзулла Хўжаев унга мактуб юбориб, юртга қайтмасликни ёзади, мабодо у қайтиб келса большевиклар томонидан отиб ташланиши мумкинлигидан огоҳлантиради.

Нима бўлганда ҳам Усмон Хўжа Ватанига хоинлик, халқига сотқинлик қилиш учун эмас, балки Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун курашни давом эттириш мақсадида муҳожирликка юз тутганди.

Жон кетар, Ватан қолур...

Усмон Хўжа ҳаёти ва фаолияти икки даврга бўлинади. Унинг биринчи даври ўз Ватани, яъни ота-боболари юрти Бухорода кечди. Усмон Хўжа

аввал қисқа муддат Афғонистонда, ундан сўнг асосан Туркияда муҳожирликда яшади. Муҳожирликда ўтган умр саргузаштлари ҳам ўзига хос машаққат ва курашларга тўла. Нима бўлганда ҳам Усмон Хўжа ўз юрти озодлиги ва ҳақмкий мстиклоли учун толмас курашчи бўлганди.

Совет ҳукумати БХСР давлат органларида масъул вазифаларда ишлаб турган, юксак обрў-эътиборга эга бўлган Усмон Хўжанинг мақсадини билишга у хорижга ўтган дастлабки кунлардагюк кизиккан.

1920-1922 йилларда БХСР ҳукумати номидан Афғонистонда элчилик вазифасини бажараётган Абдурахим Юсуфзода (1880-1937)ни совет Россиясининг Афғонистондаги элчиси Ф. Раскольников ўз хузурига чорлаб, Усмон Хўжага одам юборишни ва унинг мақсадидан воқиф этишни талаб қилган. Тазйик туфайли А. Юсуфзода Бухоро элчихонаси бош котиби Мирза Муҳаммад Шариф Хўжани Усмон Хўжа хузурига юборган.

Усмон Хўжа унинг Афғонистонга қочиб ўтиши сабаби билан боғлиқ саволига: *«Мен ўрислар оддий фуқароларини қандай талаётганларини, азоблаётганларини кўрдим. Улар «босмачилар»га царини*

курашини баҳонасида аҳолини таладилар, шунга ўхшаш безорилар кўп бўлди», - деб жавоб берган.

XX асрнинг 20-йилларида Афғонистонга кўчиб ўтган ўзбек муҳожирларидан Қози Ҳожи, Қори Абдулла, Норкул Ботир, Дониёлбеклар Ф. Хўжаевга махсус мактуб йўллаб: *«Бухоро мустақиллиги фақат сўзда эшитилади, аслини олганда ўса, кекса инцилобчилардан бири қахрамон Усмон Хўжа Бухоро жумҳурияти раиси бўлишига ҳарамай ўрис консулы ва сизга қарши уруш эълон қилди. У барча зулмга бардош беролмасдан - у томонга (Афғонистонга) ўтишни афзал кўрди»,* - деб ёзган эдилар.

Усмон Хўжа билан маслакдош ва фикрдош бўлган Абдурахим Юсуфзода, Отаулла Хўжаев, Файзулла Хўжаевлар кейинчалик тергов жараёнларида Усмон Хўжанинг Афғонистонга ўтиши ҳақида БХСР ҳукумати арбобларидан махсус кўрсатма олганлиги (Абдулқодир Муҳитдинов орқали), инглиз ва афғонлардан ҳарбий ёрдам олиб кизил армияга қарши кураш олиб бориш ниятида эканлигини қайд қиладилар. Эҳтимол, бу фикр қай даражада ҳақиқат эканлигини мушоҳада қилиб кўриш керак бўлар, бироқ нима бўлганда ҳам, Усмон Хўжа кўшни давлат Афғонистонга ўтиб, ҳарбий куч тўплаш ва Ватан озодлиги учун янгидан кураш майдонига кириш ниятида эди, дейишга ҳам асослар бор. Большевикларнинг буюк давлатчилик ва зўравонликдан иборат сиёсати эса уни ўз она юртидан узоклаштирган омил бўлганлиги ҳам ҳақиқат.

Туркиялик ўзбек муҳожир Аҳад Андижонийнинг ёзишича, бу даврда Афғонистон худудига турк зобити Ҳожи Сомий ва унинг 35 нафар тарафдорлари келишганди. Аҳмад Закий Валидий Тўгон ҳам Афғонистонда сиёсий муҳожир бўлиб яшаётган, истикболда Туркистон Миллий Бирлиги Комитета (ТМБК) фаолияти билан боғлиқ дастур тузиш ишлари билан банд эди. Усмон Хўжа билан Аҳмад Закий Валидий ўзаро учрашадилар ва Афғонистондан туриб миллий мужодала ҳаракатини давом эттиришга келишиб оладилар.

Усмон Хўжа Афғонистонда туриб Бухородаги ис!иклолчилик ҳаракатига ғоявий жиҳатдан раҳбарлик қилишга уринган. Анвар Пошо ва айрим кўрбошилар билан алоқаларни йўлга қўйган. Анвар Пошо халок бўлгач (1922 йил 4 август), унинг хотираси-

га багишлаб узбек ва тожик тилларида иккита марсия яратиб, уларни аскар йигитларга ўргатди.

1923 йил 26-28 июнда хорижий мамлакатлардаги мухожир туркистонликларни бирлаштириш ва миллий ҳаракатларни давом эттириш учун Кобул яқинида Туркистон Миллий Бирлигининг махсус конгресси бўлади. Бу конгрессда туркистонлик мухожирлардан Абдулхамид Орипов Афғонистонда қолиб ишни давом эттириши, Ҳошим Шойиқ Ёқубов Японияга йўл олиши, Муфти Садриддинхон (Садриддинхон Шарифхўжаев) ва Туроббек Машҳад (Эрон)га бориши, Усмон Хўжа эса Туркияга қараб йўлга чиқишига келишилади.

Усмон Хўжанинг Афғонистонда қолиши узоқ чўзилмади. У Ҳиндистон орқали Туркия сафарига чиқади. Усмон Хўжа билан бир пайтда Аҳмад Закий Валидий Тўгон ҳам Афғонистондаги Бухоро элчихонаси томонидан берилган «Бухоро фуқароси» паспорти билан Туркияга, ундан эса Европага кетиш учун йўлга чиққанди.

Усмон Хўжа 1923 йил сентябрда Истанбулга келган ва Туркия ҳукуматига сиёсий бошпана сўраб мурожаат қилган. Уни янги ташкил топган Туркия Республикасиинг биринчи президенти Мустафо Камол Отатурк давлат раҳбарларига кўрсатиладиган олий мақомда кутиб олган.

Усмон Хўжани ўз меҳмонидек қабул қилган Мустафо Камол унга эндигина шаклланиб келаётган ёш Туркия Республикаси ҳукуматида масъул вазифада ишлашни таклиф этади. Сўнгги тадқиқотларнинг кўрсатишича, бу таклифга жавобан Усмон Хўжа бундан кейин Туркистон маданияти масала лари билан шуғулланиш мақсади борлигини айтади. Мустафо Камол Усмон Хўжага маънавий ва моддий мадад беришини айтиб, унга Туркия давлати микёсидаги нафақа белгилайди. Ушбу нафақани Усмон Хўжа умрининг охиригача, вафотидан сўнг эса хотини оладиган бўлди.

Усмон Хўжанинг кейиети фаолияти у хорижда яшаган мухожирликдаги ўзбекларнинг сиёсий жараёнлардаги етакчи арбобларидан бири бўлганлигини исботлайди.

Миллатпарвар шоир, адиб ва давлат арбоби Абдурауф Фитратга қўйилган айбловлардан бирида кўрсатилишича,

у «Хориждаги аксилчилобий миллатчи мухржирлар (Усмон Хўжа, Ҳошим Шойиқ) ва афғон ҳукуматининг айрим арбоблари (Афғонистоннинг Тошкентдаги собиҳ консулы Муҳаммад Асламхон ва Мирза Муҳаммадхон миссиясига раҳбарлик қилган генерал Муҳаммад Валихон) билан доимий тарзда алоқа қилиб турган».

Шунингдек, Фитрат ва Файзулла Хўжаев Афғонистонга Усмон Хўжа билан учрашиш учун Ҳайдар Ҳаётий (Ф. Хўжаевнинг шахсий котиби)ни юборишганлиги ҳақида ҳам тергов материалларида маълумотлар мавжуд. 1922-1923 йилларда бир гуруҳ бухоролик талабалар билан Берлин (Германия)га ўқишга юборилган Азиз Хўжаев мамлакатга қайтиб келганидан сўнг 1936 йилда Фитратнинг яқин одами сифатида ГПУ ходимлари томонидан камокка олинадиган ва беш йилга Соловки ороллари (РСФСР)га сургун қилинади.

Ушбу маълумотлар қай даражада ҳақиқат эканлигидан қатъи назар, Фитрат ва Файзулла Хўжаев сингари арбоблар билан Усмон Хўжа ўртасидаги маслақдошлик, мақсад ва интилишлар муштараклиги анъаналари қатағон йилларида ҳам сақланганига шак-пугубха йўқ.

Тарихий далиллар шуни кўрсатадики, БХСР ҳукуматининг бошлиғи Ф. Хўжаев амакиваччаси Усмон Хўжа билан имкон қадар алоқа ўрнатишга, Туркистон озодлиги учун курашлардаги ишларидан бир-бирларини хабардор қилиб туришга ҳаракат қилишган. Тарих гувоҳлик беришича, Бутун Бухоро МИК раисининг ўринбосари Муинжон Аминов бир муддат Афғонистонда яшаган ва Усмон Хўжа билан Ф. Хўжаев ўртасидаги мактуб ёзишмалари алоқасини амалга оширган. Афсуски, ушбу мактуб нусхалари ҳозиргача топилмаган.

Кейинчалик эса Москвада таҳсил олаётган бухоролик талаба Мисбах Бурхонов бу ердаги Туркия элчихонаси орқали Туркиядаги ўзбек мухожирлари ва Усмон Хўжа билан бўлган ўзаро алоқаларда воситачилик қилган. Нафақат Ф. Хўжаев, балки БХСР ҳукумати аъзоларидан Отаулла Хўжаев ва Ҳамро Хўжаев ҳам Усмон Хўжа билан мактубий алоқада бўлганлар. Баъзи фикрларга қараганда, Файзулла Хўжаев Усмон Хўжанинг Туркияда чоп эттирган «Янги Туркистон» журналичан хабардор бўлиб, ушбу нашрни маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турган.

Усмон Хўжада ватанпарварлик туйғуси кучли бўлган. Шунинг учун у Туркия Ресубликасида туриб бўлса-да, миллий озодлик учун курашни давом эттирди. Туркия ва ер юзининг турли давлатларида тарқалиб кетган туркистонликларни ягона бир миллий ташкилотга бирлаштириш учун тиришди.

Ушбу мақсадда 1927 йилнинг 15-29 март кунлари Истанбулда Туркистон Миллий Бирлиги ташкилотининг конгресси ўтказилди. Аҳмад Закий Валидий Тўғон, Усмон Хужа, Мустафо Чўкай, Абдулқодир Сулаймон, Мустафо Шохқули, Маъмур Ниёзий Конгрессни ўтказиш ташкилотчилари эдилар. Конгресс фаолиятига Аҳмад Закий Валидий Тўғон раислик қилди ва Туркистон Миллий Бирлиги (ТМБ) ташкилоти қайта ташкил этилди.

Усмон Хўжа муҳожирликда асосан Туркия, бир муддат Афғонистон (1922-1923), Польша (1939-1945), Покистон (1951-1957) давлатларида яшаган. Туркистон мустақиллиги учун курашни у мафкура майдонга кўчирган. Валидийнинг асосий сафдоши сифатида Туркистон Миллий Бирлиги фаолиятида муҳим роль ўйнаган. Истанбул ва Берлинда ўз сафдоши Маждиддин Аҳмад билан араб ва лотин имлосида Туркия туркчасида «*Yeni Tug'ulon*» («Янги Туркистон») журнали (1927 йил июнь - 1932 йил сентябрь)ни чиқариб, унга муҳаррирлик қилган. Журнал саҳифаларида Туркистонда совет режимига қарши қуролли кураш масалаларини ёритишга алоҳида эътибор қаратган.

Усмон Хўжа Анкарада Турк култури (Турк Маданияти) институтини ташкил қилишда қапа жонбозлик кўрсатган. Туркистон тарихига оид кўплаб асарлар, жумладан, «Туркистон» (Истанбул, 1936) рисоласининг муаллифи.

Усмон Хужа 1927-1932 йилларда «Янги Туркистон» журналини ташкил этиб, унда ўз мақолалари, рисоласи ва шеърлари билан иштирок этди. Мажмуанинг 1-сонидан Усмон Хўжанинг «Туркистонда турк адабиётининг мафкуравий ҳолатига бир назар» номли мақоласи чоп этилиб, унда Фитрат, Чўлпон, Мағжон, Элбек, Боту сингари миллатпарвар ижодкорлар ҳақида ва миллий мафкура тўғрисида кенг фикр юритилади.

Журналнинг бир қатор сонларида *Усмон* Хўжанинг мақолалари билан бирга унинг учта шеъри ҳам босилиб чиқади. Шундай шеърларидан бири 1922 йилнинг 4 августидан Балжу-

вонда шаҳид бўлган Анвар Пошо хотирасига атаб узбек тилида ёзилган «*Интиқом... Ол интиқом*» (1922 йил август) марсияси эди. Марсияда ушбу сатрлар мавжуд:

*Турклик ҳони шомирларда бугун ҳайнар;
Эртта чиқиб Туркистонда байроҳ очар,
Вутун дунё сўзимизга ҳулоҳ солар,
Хар бир давлат келиб биздан элчи сўрар,
Интиқом... Ол интиқом!*

«Янги Туркистон» журнали орқали Усмон Хўжа туркистонликларнинг хориждаги минг-минглаб фарзандларини миллий ўзликни англаб ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилди. Бугунги кунда ҳам журналда босилган мақолалар ўзининг аҳамиятини йўқотган эмас.

Усмон Хўжа Туркистон жамиятлари чет элларда уюштирган анжуманларда имкон қадар иштирок этиб, гутк ирод қилар, барча муҳожирларни Туркистон озодлига йўлида яқдилликка чақирарди. 1936 йил май ойида ўтказилган ТМБнинг навбатдаги анжуманларидан бирида Усмон Хўжа Туркистон тарихи, бугунги аҳволи, истиқболи, озодлик учун курашдаги вазифалар тўғрисида катта путк сўзлади. Унинг ушбу нутқи ўша йилиёқ, Истанбулда Туркия туркчасида, араб имлосида «Туркистон» номи билан нашр этилди. Демак, бизга Усмон Хўжадан «Туркистон» рисоласи ҳам мерос бўлиб қолди.

Қисматга битилган ватанжудолик

Усмон Хўжа бутун вужуди билан озодлик ва мустақиллик учун курашга берилиб кетганлигини у билан турли даврларда мулоқотда бўлган ўзбек муҳожирлари ҳам тасдиқлайдилар. XX асрнинг 60-йилларида кексайиб қолган Усмон Хўжа билан Истанбулда учрашиб қолган туркиялик ўзбек муҳожирлари Насруллоҳон Тўра Маҳмудхон Тўра ўгли қуйидагича эслайди:

— Истанбулда ўзбек муҳожирларидан бирининг уйидаги меҳмондорчиликда узоқ қариндошимиз бўлган Усмон Хўжа би-

лан учрашганман. У дастурхон тужтилган жойга келиб, мени ўрнимдаи туришга ундади ва «Уруш марши»ни сафда юраётганлар-дек ҳаддини рост тутиб, айта бошлади:

*Кўзилинг, хўзгалинг, ёвга хўзгалинг,
Эй Ватан қаҳрамонлари!
От солит, от солит, ёвга от солит!..
Эй Ватан қаҳрамонлари!*

Бутун вужуди билан Ватанни севган, унинг озодлиги ва мустақиллиги учун кураш йўлига кирган шахсина ана шундай ҳаракат қилиши мумкин.

Усмон Хўжа Иккинчи жаҳон уруши йилларида Польша, урушдан сўнг Покистон давлатлари ҳудудларида маълум муддат муҳожир бўлиб яшади. У 1951 йилда Покистоннинг Пешовар шаҳрига кўчиб ўтади. Ўша пайтда Покистон ва Афғонистон ҳамон ўзбек муҳожирлари зич яшаётган давлатлар бўлиб қолганди. Покистонда ҳам озодлик учун курашлар давом эттирилиб, Усмон Хўжа қайноғаси Сайид Анвархон, собиқ Бухоро амирининг ўғли Сайид Амирхон, муҳожир ўзбек Ҳожи Маҳмудхон билан биргаликда фаолият кўрсатди. Совет жосуслик идораларининг маълумотига кўра, 1953 йилда Усмон Хўжанинг топшириғи билан Сайид Анвархон ва қоратегинлик муҳожир Мулла Давлат Туркистондаги вазиятни билиш учун Помир (Тожикистон)га келиб кетишган. 1954 йилда эса Усмон Хўжанинг ўзи ҳам Абдулла Хўжа номи остида шахсан Помирда бўлган. Совет махфий идораларининг бундай мазмундаги маълумотларини изоҳлаш қийин бўлиб, бу ҳол кейинги тадқиқотларда ойдинлашади.

Усмон Хўжа ҳаёт билан видолашуви олдидан ўғли Темур Хўжани ўз хузурига чорлаб, унга шундай васият қилган: *«Мен сета банкда пул ҳолдираётганим йўқ, баланд касрлар, ҳрсилдор ерлар ҳам ҳолдираётганим йўқ, сени суяб юрадиган опа-ука қолдирмадим, фақат ҳаммиша ёдингда туттишит учун Ватан ҳасратини қолдирдиж».*

Усмон Хўжа ўз умршнинг сўнпи йилларини Истапбулда ўтказди ва 1968 йилнинг 28 июлида шу шаҳарда вафот этди. У

ўзининг 90 йиллик умри давомида ўта чигал ва мураккаб ҳаёт сўқмоқларидан ўтишига тўғри келди. У бир неча бор шум ни-ятли совет жосусларини доғда қолдирган ва ўз эътиқодида собитқадам турган инсон эди. Усмон Хўжанинг дафн мароси-мида ўнлаб мамлакатлардан юзлаб миллатдошларимиз ишти-рок этишди. Туркия Республикасида обрў-эътиборли инсон-лар, ҳукумат раҳбарлари вафот этганда турк миллий байроғига ўраб дафн этинтади. Ватандошимиз Усмон Хўжа ҳам ана шун-дай ҳурматга сазовор бўлган инсонлардан биридир.' Усмон Хўжанинг хоки Истанбулга - Султонтета (Ускудор)даги ўзбеклар қабристонига қўйилган. Унинг қабри устига хотира лавҳаси ўрнатилган.

+ + +

Усмон Хўжа фаолиятига бағишланган ва унинг асарларидан намуналар ҳам киритилган *«Туркистонда янгилик ҳаракатлари ва ислоҳотлар: 1900-1924 й.»* номли китобни унинг угли - фалсафа доктори *Темур Хўжа (Темур Хўжаўгли)* нашрга тайёрлади ҳамда 2001 йилда Гаарлем (Голландия) шаҳрида битта муқова остида инглиз, турк, ўзбек тилларида нашр қилдирди. Усмон Хўжанинг айрим асарлари Ўзбекистон матбуотида босилган. Шунингдек, «Уеш Тигк181оп»дан танланган мақолалар Ахат Андижон томонидан 2005 йил Истанбулда яхлит китоб ҳолатида босилди.

Усмон Хўжанинг угли Кўч университети (Истанбул) профес-сори Темур Хўжаўгли (1947 йил Истанбулда тугилган) машҳур адабиётшунос ва жадидшунос олим бўлиб, у 1990 йил октябрь-ноябрь ойларида Ўзбекистонда, жумладан, ота юрти Бухоро-да бўлган. Усмон Хўжанинг угли Темур Хўжаўгли билан ушбу китоб муаллифларидан бири 2009 йил 28 мартда Истанбул шаҳридаги «Узбек-отель» меҳмонхонасида учрашди ва ундан отаси тўғрисидаги муҳим маълумотларни ёзиб олди. Дарвоқе, ушбу меҳмонхона ўрнида аввал ўзбеклар тақияси бўлиб, унга Усмон Хўжа асос солган эди.

Усмон Хўжа
ИНТИҚОМ... ОЛ ИНТИҚОМ!

(Марсия)

*Турк боласи ўрислардан кўп сиқилди,
Эр кирилди, киз эзилди, юрт йиқилди.
Хамиятлик Анвар Пошо уни сўраб
Келиб, озод этмак учун шаҳид бўлди.
Интиқом... Ол интиқом!*

*Ватан учун бизникилар жон бералар,
Миллат учун душманлардан ўч олалар.
Бугун Чингиз авлодлари от ўйнатиб,
Белда килич, ўмузларда бешотарлар.
Интиқом... Ол интиқом!*

*Туркистондан ўрисларни ҳайдаб, хувиб,
Соҳибҳирон Темурбекни шод этарлар.
Болаларга мактаб очиб, таълим бериб,
Улугбекнинг тарихини ёд этарлар.
Интиқом... Ол интиқом!*

*Турклик цони томирларда бугун кайиар,
Эрта чикиб, Туркистонда байроҳ очар.
Бутун дунё сўзимизга хулоҳ солар.
Ҳар бир давлат келиб биздан элчи сўрар.
Интиқом... Ол интиқом!*

*Ўғун демак турк боласи роҳат турар.
Барча миллат нажот топиб, юзи кулар.
Турк боласи кутулмаса, тинч ўтирмас,
Ер юзида танилмаса, уруш турмас.
Интиқом... Ол интиқом!*

(Хайрулла Исмадулла. Чўлпон ва жаҳон /ДйҒЫз^ап'яа УепШк
НагекеЙеп уе ШШаЙег: 1900-1924. Озтап Носа Атзга Инселетелег.
На21г1ауап Ттшг Косао£1и. Нааг1ег, 2001.255-256-бетлар.)

Тошпўлат Аҳмад
УСМОН ХЎЖАНИНГ ЎҒЛИ ТЕМУР ХЎЖАГА
СЎНГГИ ВАСИЯТИ

(Шеър)

*Мен Ватан деб Ватандан кечдим,
Борлигиму жон-тандан кечдим.
Боғ-бўстоним – чамандан кечдим,
Кечганим йўқ, аммо имондан.*

*Бухоро бир қадамжо эди,
Илму урфон мустажоб эди.
Маккадаийин саждагоҳ эди,
Қолиб кетди аммо тўфонда.*

*Ростин айтсам, гўрлар эканмиз,
Кўзи очиқ кўрлар эканмиз.
Пешонаси шўрлар эканмиз,
Юрмас эдик йўқса армонда.*

*Ёлгон экан ўшал инқилоб,
Нигоҳимиз алдади сароб.
Юрак куйди, жисму жон хароб,
Бош кўтармай қолдик ҳайронда.*

*Кўз тегмасин, болам, сенга ҳеч,
Энди ҳаёт тугунларин еч.
Юртинг учун ҳаловатдан кеч,
Қолмагайсан биздек ҳижронда...*

*Золим асло дўстинг бўлмайди,
Еган билан кўзи тўймайди.
Ўлдиради, ўзи ўлмайди,
Улар аянч бу ломаконда.*

*Масжидимиз этди отхона,
Мадрасалар бузгун - ётхона.
Мозоримиз тўзгин - додхона,
Рухлар хор-зор еру осмонда...*

*Кўрдим: элнинг бағри ҳамон цон,
Эрк ўрнига юз очди зиндон.
Диёнатдан цолмагач нишон -
Колган умрим кечди бўҳронда.*

*Билсанг, ҳамон юраман сўлиб,
Бир ёнда чин босмачи цолиб.
Биз ном олдик "босмачи" бўлиб...
Бундан ортиқ гам йўк. жаҳонда.*

*Ўз юртимга ҳариш оҳ уриб,
Ўтлар очдим хорижда туриб.
Жоҳил замон ташлади суриб,
Мен бецанот колдим афгонда...*

*Болам, ўзи дунё бири кам,
Адашгани кечирсин Эгам.
Айбламайман ҳеч кимни бу дам,
Юрт қилмасин эски замонда.*

*Дўст-душманни кўрсатгай ҳаёт,
Кўёш бир кун нур сочажак шод,
Элим шунда мени айлар ёд -
Озод қулган Турку Туронда.*

*Сўшги сўзим жисму жонга ил:
Бўхорони Маккатуллоҳ бил,
Мен қилмаган хизматни сен қил,
Тинч ётайин сўнгни маконда.*

*Юртга бориб, саломимни айт,
Согинчимни - пайгомимни айт,
Тупрогини ўпиб-ўпиб айт:
Рухим кезгай Ўзбекистонда...*

1992 йил

*(Тошпўлат Ахмад. Шарк гавҳари [Сайланма].
Тошкент: Шарк, 2007. 64-66-бетлар.)*

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. *Абдурауф Фитрат*. Шарқ сиёсати. – Бухоро, 1992.
2. *Аҳмад Закий Валидий Тўгон*. Бўлинганни бўри ер (Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар). Бошқирд тилидан Ш. Турдиев таржимаси. – Т.: Адолат, 1997.
3. *Ahat Andican*. Ceditizm'den Bagimsizliga Haricte Turkistan Mucadelesi. – Istanbul, 2003.
4. *Mehmet Saray*. Ataturk'nun Sovyt Politikasi. – Istanbul, 1990.
5. *Мунавварқори Абдурашидхонов*. Хотираларимдан (Жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи С. Холбоев. – Т.: Шарқ, 2001.
6. *Мингноров А.* Туркистонда 1917–1918 йиллардаги миллий ташкилотлар (миллий матбуот материаллари асосида). – Т.: Маънавият, 2002.
7. *Муҳаммад Али Балжувоний*. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Тожик тилидан Ш. Воҳидов ва З. Чориев таржимаси. – Т.: Академия, 2001.
8. *Маҳмудбек Ойқорали, Саид Маъруф Каримий, Фулом Аббос*. Туркистонни «озод» қилмоқчи бўлганларнинг ҳақиқий башараси. Т., 1969.
9. *Шамсутдинов Р.* Усмонхўжа Ватан хоини эмасди // «Халқ сўзи», 1991 йил 15 октябрь.
10. *Ражабов Қ.К.* Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917–1935 й.). – Т.: Ўзбекистон, 2000.
11. *Раджабов К.К.* Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918–1924). Автореферат дисс... докт. ист. наук. – Т., 2005.
12. *Ражабов Қ., Ҳайдаров М.* Туркистон тарихи (1917–1924 й.). – Т.: Университет, 2002.
13. *Ражабов Қ.* Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920–1924 йиллар). – Т.: Маънавият, 2002.

14. *Ражабов Қ.* Истиклол курашчиси Усмон Хўжа ҳақида // «Вазият», 2006 йил 16–28 февраль.
15. [Ражабов Қ.,] *Ҳайитов Ш.* Усмон Хўжа // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд. – Т.: ЎЗМЭ нашриёти, 2005. 136-бет.
16. *Ражаббой Ота Турк*. Ватан дея Ватансиз ўтдик // «Халқ сўзи», 1991 йил 25 январь.
17. *Рашидов У.* Бухоро Халқ Республикаси (1920–1924 йиллар). – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2003.
18. *Саййид Мансур Олимий*. Бухоро – Туркистон бешиги. Форс тилидан Ҳ. Тўраев таржимаси). Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2004.
19. *Садриддин Айний*. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар // Асарлар. Саккиз томлик. Биринчи том. Тўпловчи М. Ҳасанов. – Т.: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1963. 181–349-бетлар.
20. *Turkistan'da Yenilik Hareketleri ve Ihtilaller: Osman Noca Anisina Inceemeler. Hazirlayan Timur Kocaog'lu.* - Haarlem, 2001.
21. *Тошпўлат Аҳмад*. Шарқ гавҳари (Сайланма). – Т.: Шарқ, 2007.
22. *Усмонхўжа ўгли Темурхўжа*. «Мен Ватанда эмасман. Ватан менинг ичимда» // «Муносабат», 1990 йил 30 ноябрь.
23. *Файзулла Хўжаев*. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. (Қайта нашри). – Т.: Фан, 1997. 61–174-бетлар.
24. *Файзулла Хўжа*. Хотирамда // «Бухоро ахбори», 48-сон, 1921 йил 1 сентябрь.
25. *Шодмонова С.* Немис ва турк тарихшунослигида совет мустақилчилигига қарши кураш масалалари (1920–1924 й.). – Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008.
26. *Элтар*. Истанбулда Туркистон куни // «Ёш Туркистон». 1930, 12-сон, 29–32-б.
27. *Эргашев Б. Х.* Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате. – Т.: Фан, 1990.
28. *Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости.* Научный редактор Р.Я. Раджапова. – Т.: Шарқ, 2000.

29. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустақилчилиги даврида. Илмий муҳаррир М. Жўраев. – Т.: Шарқ, 2000.
30. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 й.). 10-синф ўқувчилари учун дарслик. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Т.: Шарқ, 2000.
31. Қиличев Ф. Мустақилликнинг фожеали йўли // «Шарқ юлдузи», 1992, 7-сон. 151–165-б.
32. Қосимов Ф. Бухоро Республикаси тарихшунослиги. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 1996.
33. Хайитов Ш. Усмонхўжа Пўлатхўжаев ким эди? // «Бухоро мавжлари», 2005, 3-сон, 28–29-б.
34. Хайитов Ш. Ўзбек мухожирлиги тарихи. – Топкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008.
35. Хайитов Ш. Усмон Хўжа Пўлатхўжаев – миллий истиқлол курашчиси. – Бухоро, 2007.
36. Хайитов Ш.А. История узбекской эмиграции XX века. Автореферат дисс... докт. ист. наук. – Т.: 2009.
37. «Yeni Turkistan»dan secilmis makaleler (1927–1931). Geviri Sorumlusu ve Geviri Grubu Baskani Ahat Andican. – Istanbul, 2005.

Мундарижа

Сўзбоши.....	3
Беғубор болалик ва ёшликдаги жўпқин йиллар.....	4
Туркия сафари	6
Маориф фидойиси ва тарғиботчиси	8
Ватан тақдирини ўйлаб.....	10
Истиқлол учун кураш йўлида	12
Ортда қолган Ватан сарҳадлари.....	17
Усмон Хўжа пажараси.....	18
Жон кетар, Ватан қолур.....	20
Қисматта битилган ватанжудолик.....	25
Усмон Хўжа. Интиқом... Ол интиқом! (марсия)	28
Тошпўлат Аҳмад. Усмон Хўжанинг ўғли Темур Хўжага сўнги васияти (шеър)	29
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	32